

## Arany János 48-as képviselőjelöltsége

Erdély népei — akárcsak a Habsburg-birodalom többi tartományának — fosztott és kizsákmányolt milliói — feszabadult lelkesedéssel fogadták 1848 sokat ígérő tavaszának eseményeit, és a forradalom győzelmébe vetett bizonyossággal csatlakoztak azokhoz, akiktől évszázados vágyaiknak beteljesülését várták. Bizakodó szívvel remélték a kezdeti sikerek megerősítését és a forradalmi mozgalom továbbvitelét a radikális megoldás felé.

A különféle érdekek és törekvések erőpróbája volt a június végére hirdetett első „népképviselői” választás. Az idézőjel ama 48-as törvénycikk korlátaira hívja fel a figyelmet, amely — bár választójoghoz juttat új rétegeket: a polgárságot, a vagyonos parasztokat és az értelmiségieket — távol tartja a jog asztaltól a munkásokat, a föld nélküli parasztokat és a bármely osztályhoz tartozó nőket.

Az erdélyi románok vezetői, George Barițiu, Avram Iancu, Eftimie Murgu, Papiu Ilarian és általában a románságnak a júniusi választáson részt vevő és a néphez hű rétege társadalmi és nemzeti felszabadítást, valamint gazdasági helyzetének megjavítását elősegítő intézkedéseket követelt.

E célkitűzésekkel sok rokon vonást mutató márciusi baloldali képviselői — Petőfi, Vasvári, Irinyi, Táncsics és eszmetársaik — azt remélték, hogy a választójoghoz először jutott tömegek a radikális irányzatot segítik a vezetéshez. Így az új összetételű országgyűlés révén lehetőség nyílik a Batthyány-kormány megbuktatására és egy baloldali kormány létrehozására — élén Kossuthal —, amely alkalmas lett volna a forradalom következetes keresztülvitelére. A hangadó középirtokos nemesség pedig abban bízott, hogy az új választáson — éppen a cenzusnak köszönhetően, és mert a megyei közigazgatás is a kezében volt — megszerzi a többséget, és sikerül vezető helyzetét megszilárdítania, s így megállítania fele útján a forradalmat. A főnemesség és a főpapság a nemzetközi forradalmi hullám gyengülése és a maga választási győzelme után akarta letörni a néptömegek mozgalmát, és visszavonni a márciusi események által kikényszerített engedelményeket. Ezeknek az ellentétes erőknek az összecsapása különös hevességgel nyilvánult meg Bihar vármegyében, amint a szalontai választási visszaélések is meggyőzően bizonyították. Ahhoz, hogy a továbbiakat megérthessük, szükséges előzőleg elmondanunk néhány jellegzetességet e Bocskai telepítette város történetéből.

A háromszáz alapító hajdú — a törökellenes harcokban tanúsított vitézségeért — nemesi címet és előjogokat kapott az erdélyi fejedelmektől. Ezeket a kiváltságokat a Habsburgok nem ismerték el, és a hajdúkat ismét jobbágysorba süllyesztették, az Esterházy családnak juttatták a várost és lakóit. E jogfosztásba nem nyugodtak bele egykönnyen a hajdúivadékok. Ebből aztán évszázados perreskedés támadt, amire jó néhány családnak minden vagyona ráment anélkül, hogy teljes jogorvoslást kaptak volna. A forradalom oldotta meg a kérdést véglegesen a jobbágyság eltörlésével. Így ezek az ármálissal rendelkező törzsökös családok már az őket ért előnyök miatt is hajlandóknak mutatkoztak 48 célkitűzéseit bizonyos fokig támogatni, azonban a konzervatívok idejéműlt „nem adózunk” jelszavával követelve a nemesi előjogok visszaállítását, a haladás helyi kerékkötőivé váltak. Sokkal távolabb mentek a forradalom támogatásában a „jövendősek”, az a réteg, amely későbbi betelepült lévén, nemcsak a földesúr, hanem az „ősi lakosok” hatalmaskodását is kénytelen volt eltűrni. Ezek a családok az egyenlőség jelszavát elsősorban ebben a vonatkozásban, a terhek közös viselésében kívánták érvényesíteni.

Nem kaptak szavazati jogot, de éppen hatalmas tömegük által gyakoroltak befolyást az események menetére azok a román és magyar nincstelenek, akik a püspöki puszták felosztásának a követeléséig is eljutottak, és veszedelmesen megfenyegették az előljáróságot, ha ebben nem lesznek segítségükre.<sup>1</sup> A járás vegyes nemzetiségű lakosságában külön figyelmet érdemel a románság magatartása. A bevezetésben már említett jogos társadalmi-gazdasági és sajátos nemzeti jellegű követeléseik még ebben az időben — és nem kis mértékben a bihari román vezetők, Ion Dragoș, Nicolae Jiga, Emanoil Gojdu lojális magatartásának tulajdoníthatóan — nem távolodtak el a forradalom általános irányvonalától,<sup>2</sup> sőt fegyveresen is részt vettek a gyűlölt Habsburg-iga lerázásában.

A márciusi eseményeket követőleg a reakciós és erősen kompromittált Tisza Lajos kényszerű lemondása után Bihar vármegye élére a szabadelvű párt itteni vezére, Beöthy Ödön került. Ez — látszólag — a haladó erők győzelmét jelentette, hiszen Beöthy liberális politikai nézetei, felvilágosultságot bizonyító magatartása a nemzetiségi, vallási stb. kérdésekben, harcok kiállása az elnyomottak mellett az 1836-os országgyűlésen mind, mind azt a bizalmat táplálta, hogy benne a forradalom tevékeny szervezője, a nép követeléseit pedig megbízható támogatóra találjanak. Valóban, később mint erdélyi kormánybiztos hatásosan elősegítette Bem hadjáratát, Zarándban a román és a magyar forradalmi erők összefogása érdekében tárgyalta, azonban korántsem tett annyit, amennyit elvártak tőle, és amennyire tudásából, erejéből futotta volna. Sőt ott, ahol osztálya kiváltságait veszélyeztetve látta, maga állott a népmozgalom radikalizálódásának útjába.

Beöthy Ödön mint a forradalom által létrehívott új közigazgatási szervnek, a Megyei Állandó Bizottmánynak az elnöke döntően szót bele a választás napjának meghatározásába, a képviselők és a körzetek kijelölésébe, mindezeknél nem a néptömegek, hanem a liberális nemesség érdekeit tartva szem előtt. Még a nyugodt természetű Aranyt is kihozta sodrából ez az eljárás, és barátjához, Petőfihez írott — a következőkben többször idézendő — levelében erős gúnnyal szól Beöthyről, elítélve a választások előkészítése és lefolyása idején tanúsított agresszív magatartását, amikor is hivatali hatalmával és tekintélyével visszaélve a választók „nyakába akasztotta” a maga embereit, a középnemesi származású tisztviselőket, „kikkel az ő világban együtt martirkodott, korteskedett, piszkolódott”.<sup>3</sup>

Nagyszalontán azonban ez nem ment ilyen könnyen. Itt — a főispáni útmutatást be sem várva — a forradalom által választójoghoz jutott népréteg és a város értelmiségének többsége a népszerű „kisebbségi jegyzőt”, a szegény emberek sorsában osztozó Arany Jánost jelölte követségre. Ezt maga a költő így írta le eszme- és sorstársának azon nyomban, a kudarcot követő napon: „Mihelyt a nép a törvényt hallva és olvasva, választási jogát megértette, minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki, s ez szájról szájra menvén, olly erős közvélemény lett Szalontán mellett, minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban.”<sup>4</sup> Ismerve Arany nagyfokú szerénységét, bizonyosak lehetünk e sorok hivatkozás nélküli valóságában. Sőt ő, aki minden kitérítéstől, ünnepléstől távol tartotta magát, ezt a jelölést sem fogadta volna el, ha nem lett volna egyhangú, és nem tekintette volna a nép kivánsága, óhaja megnyilatkozásának.

Az első pillanatban különösnek tűnhet, hogy az ellentétes vagy legalábbis részben különböző érdekű szalontai társadalmi rétegek egyetértettek Arany jelölésében. Ezt az egységes kiállást Arany nagyfokú népszerűsége magyarázza. Mint jegyző szolgálatkész és igazságos volt a hozzá forduló egyszerű emberekhez, ügyes-bajos dolgaikban jószívvel segített rajtuk — hiszen közülük származott; ugyanakkor felesége, valamint hivatása révén a honoráciorokhoz, a helybeli értelmiséghez is baráti kapcsolatok fűzték. Utóbbiak előtt még inkább megnőtt a becsülete a *Toldi* jutalmazása után, hiszen hallottak, olvastak sikeréről, s a város dicsőségének tartották a poéta jegyzőt.

Felmerül Arany politikai állásfoglalásának a kérdése is. Milyen eszmét és melyik irányzatot képviselte volna a nemzetgyűlésben? Kiknek az ellenállására és kiknek a támogatására számíthatott a választás időszakában? Bár Arany egyetlen politikai programbeszédet sem tartott, sőt nyilatkozatot sem tett, mégis műveiből, leveleiből és későbbi magatartásából teljes határozottsággal bontakozik ki politikai arcúle. Idézzük erre vonatkozóan Barta János értékelését: „Kétségtelen, hogy Arany más egyéniség, mint Petőfi, de neki is megvan a maga harcok korszaka, s megvannak az ebben kifejlődött határozott politikai és költői elvei is. Elveiben pedig nemcsak hisz, hanem tenni is akar értük. Jele ennek az, hogy megérzi a maga történelmi szerepét, és nem tér ki a szerep vállalása elől.”<sup>5</sup> Keresztury Dezso, az életmű egyik legjobb ismerője így jellemzi az adott történelmi helyzetbe önmagát beletaláló költőt: „A kockázattól irtózó, nehezen mozduló Arany — akit egész pályáján végigkísér az elmulasztott alkalom, az elszalasztott szerencse, az eljátszott élet forróan személyes hitelű motívuma — most még, tőprengve bár, de továbblép az úton, amelyen a reform híveivel s harcosaival együtt elindult. Aggodalmain a népmozgalom lendülete, Petőfi fényes példája, de — ahogy a forradalom szabadságharcba fordult — egyre inkább az igazságos ügy szolgálatainak, a helytállásnak, a hazaszeretetnek erkölcsi indítékai segítik át. Jól látja helyét, korlátait, esélyeit.”<sup>6</sup> Végül álljon itt Gaál Gábor véleménye: „Arany, politikai és irodalmi nézeteiben, Petőfi hatására a forradalom irányába fejlődik. Magáévá teszi Petőfi felfogását, hogy a népnek uralkodnia kell nemcsak a költészetben, hanem a politikában is. Politikai nézeteiben eljut Arany a forradalom szükségességének a felismeréséig. Dózsáról akar eposzt írni, akiben a szegénység

vezérét látja a kizsákmányolók elleni harcban. Azokkal szemben, akik a nemes-ség vezetésének szükségességét hirdetik, Arany arról a kardvonásról beszél, mely a »politikai nullákat« milliókká változtatja.<sup>47</sup>

Az az Arany, aki indulásától kezdve „népi sarjadék“-nak vallotta magát, aki kötelességének érezte az elnyomottak igazságát hirdetni, aki együtt élt népével, „érette, általa“, rokonszenvre talált szülőföldje egyszerű emberei között, és a nézetek különbözősége ellenére számíthatott pártfogásukra, szavazatukra a közelgő választások során. Azonban éppen politikai elvei és magatartása miatt nem volt népszerű a vármegye urai előtt. Legalábbis arra vall az a tény, hogy az Állandó Bizottmány és annak elnöke, Beöthy Ödön nem nyugodott bele a Petőfi jobbján álló másodjegyző várható képviselőségébe. A szalontai választókörizet élére csakhamar hivatalból jelöli ki Toperczer Ödön volt megyei főjegyzőt, királyi táblai ülnököt. Ugyanakkor azt is látja, hogy — Arany népszerűségét ellensúlyozandó — más eszközöket is harcba kell vetnie.

Első lépésként személyesen utazik le a választási körzetekbe, így a szalontaiba is, és felszólítja a szolgabírókat, jegyzőket a központi jelöltek erőteljes támogatására. Hogy e közbelpés nem maradt hatás nélkül, azt Arany is bizonyítja: „A környéken nagyot vetett a latba a főispáni ajánlás.“<sup>48</sup> Ezenkívül nem átalotta Bihar vármegye nagy tekintélyű főispánja a zsarolást is „meggyőző érvei“ közé iktatni a „szent cél“ érdekében. Jó néhány falunak pere lévén a királyi táblán, „nem késett értésükre adni bírák-uraimékoknak, hogy Toperczer királyi táblai ülnök, ki csak úgy ítél jól perőkben, ha követnek teszik.“<sup>49</sup>

A felsőbbség tekintélye és a zsarolás erős hatása mellett még egy nagyon is szubjektív tényező gátolta — éppen a hivataltársak részéről — a vidéki szavazók Arany mellé állását: „a jegyzők szégyenltek, hogy csak magok szőrü ember legyen követ, s egy helység sehogy meg nem foghatta, hogy ha már a szalontaiak jegyzőjüket akarják küldeni, miért nem az öregebbiket küldik.“<sup>40</sup> Pedig a kollégák erősen befolyásolhatták volna a szavazás kimenetelét. Hogy ezt nem tették, annak okát a főispán és a szolgabíró parancsoló fellépése mellett a kicsinyességben, az irigységben, a „paraszt“ Arany lenézésében kell keresnünk.

Jó lett volna a környező falvak szavazóival is megismertetni Aranyt és az általa képviselt politikai irányvonalat. Ő annál szerényebb volt, hogy megválasztása érdekében egyetlen szót is szólnon: „én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bízom“, majd a sikertelenségre célozva enyhé gúnyal így folytatja: „de biz ezek, látom, igen rossz kortesek mai világban.“<sup>41</sup>

Kellemetlen közjátéknak tekinthetjük csupán azt — hiszen számottevő táborra nem akadt —, hogy a választás előtt megjelent Szalontán egy „kiszolgált pecsovics“, azaz Hrabovszki József konzervatív, ön maga kreálta képviselőjelölt. Ez felkereste a „nem-adózunk“ párt nemeseit, Arany találó jellemzése szerint „az árnyékok és bűdös zugok embereit“, és azzal igyekezett megnyerni őket, hogy ha követnek választják, küzdeni fog a forradalom által eltörölt nemesi kiváltságok visszaállításáért. Jellemző reá és a konzervatívokra, hogy Arany paraszti, jobbágy-származását állította eléjük elretentő, meggyőző érvenként. Azonban sem ez a zavaró körülmény, sem a Toperczer érdekében folytatott főispáni-szolgabírói-jegyzői korteskedés nem ingathatta meg Arany János biztosra várható győzelmét. Érezték ezt az Állandó Bizottmány nemesi vezetői, s ezért még két irányban igyekeztek az eredményt befolyásolni: a vidéki szavazatok minden úton-módon való biztosítása és a helybeliek semlegesítése révén. Az elsőhöz a tisztviselői adminisztrációs eszközökön túl a demagógiát és a megfélemlítést is csatasorba állították. Így például a falusi bírók 5 Ft büntetést helyeztek kilátásba azoknak, akik a szorgos mezei munka miatt netán otthon maradtak volna. Ahhoz pedig, hogy valóban el is jussanak Szalontára, ingyen utazást, közmunkás szekereket biztosítottak.

A vidéki választóknak Toperczerre szavazása azzal a társadalmilélektani tényezővel magyarázható, amelyre a kortárs Rozvány György tapint rá jó érzékkel: „A szolgaság jármából csak az imént szabadult nép — századokon át hozzászoktatva, hogy neki nem szabad akaratának lenni — még nem jutott arra a meggyőződésre, hogy reménylett felszabadulása nem álom, hanem valóság.“<sup>42</sup> A hatalom birtokosainak gondjuk volt arra, hogy a pórnép a felszabadulás valóságából minél kevesebbet érzékelhessen, s az ismertett módszerekkel megtévesztett középrétegeket, sőt igen sok helyütt a parasztságot is éppen azok mellett sorakoztatták fel, akik évszázadokon át elnyomták őket. Kiegészítőleg tegyük hozzá: a censzusos választójog nem juttatta az urnákhoz a városok és falvak szegénységét, ellenben bebocsátották a tehetőseket, akik már társadalmi és gazdasági helyzetük miatt sem kívánták a forradalom radikalizálódását, a társadalmi balratolódást. Mindezekből nyilvánvaló, hogy Toperczer Ödön már a választás előtt bizonyos

volt a vidék 730 szavazatában. Azonban ez még mindig kevés Nagyszalonta 950 szavazatához képest, amely — az előjelekből ítélve — egységesen Arany mellé állt. Ezért a választást levezető nemesuraknak újabb sakkhúzásra volt szükségük, hogy a hajdúváros egységét megbontsák, vagy szavazataikat semlegesítsék. Erre június 26-án, a vétum napján nyílt alkalom. Már magának a dátumnak a kijelölése sem volt mentes a részrehajló szándékosságtól. Bár a kormány június 24-ét szabta meg határidőként, a vidéki választást Beöthyék nem is egy, hanem két nappal halasztották el. Ez így hétfőre, éppenséggel a váradi nagyvásár előtti napra esett. A szalontai iparosok ottani érdekeltsége és a gazdák aratási készülődése miatt a vasárnap lett volna a legalkalmasabb. De hát épp a fordítottja volt a cél.

1848 nyarán bőséges természet ígért a határ, s a munka halasztást nem tűrt. Ezért a helybeli gazdák már kora reggel a szavazóhelyiség előtt gyülekeztek, hogy a hivatalosan 8 órakor kezdődő választáson az elsők legyenek. Azonban a bizottság addig nem nyitotta meg az ajtókat, amíg a vidékiek meg nem érkeztek. Ez pedig csak fél tizenegykor történt meg.

A választás első aktusa a képviselőjelöltek nyilvános ajánlása volt. Ekkor ismételen megnyilvánult a bizottság részrehajlása. Rozvány György ezt így írja le: „Arany ajánlatását nekem kellett volna megtenni, de a szolgabíró bot emelésére dühösen felhangzott »Topocsi« ordítástól csak töredékesen végeztem be.”<sup>13</sup> Ez az egyáltalán nem biztató kezdet nem hangolta le a szalontaiakat, hiszen — amint Arany írta — „mind egy szálíg mellém nyilatkozott”. Tudatában lévén szavazataik abszolút többségének és követelésük jogosságának, kérték, hogy három és fél órai ácsorgásukat vegyék figyelembe, és velük kezdődjék a szavazás. Az egyöntetű akarattal látván a bizottság újabb gátat emelt Arany János bizonyosnak látszó győzelme elé. Kihirdették, hogy az egyes helységek abécérendben járulnak az urnához. Mivel így Szalonta az utolsók közé került, abban reménykedtek, hogy időközben szétszélednek. De nem így történt. A hajdúivadékok rendületlenül kirtartottak. Elérkezett a déli egy óra, mely még mindig egy tömbben találta őket, és már a város került sorra. Toperczer bukása biztos volt. Ekkor — utolsó sakkhúzásként — a bizottság az ebéddőre hivatkozva megszakította a szavazást, délután háromkor folytatandó.

Az események további alakulásáról már szóljon maga a szenvedő fél: „A tömeg eloszlott, de legnagyobb része többé vissza sem ment, elegendő áldozatnak tartván a fél napot, melyet a legnagyobb munkaidőn hasztalanul el kellett töltenie. Vagy három száz (950-ből) összegyűlt ugyan, de miután megértette, hogy délután 730 szavazat Toperczerre ment, búslult haragjában, s annak érzetében, hogy ha reggel 8 órakor szavaztatják, a többség övé, így pedig, miután türelmét kifárasztották, gyalázatos kissebségben kell maradnia, egy pár körmönfont phrásissal megáldván a hivatalos korteskedést, szavazás nélkül eltávozott.”<sup>14</sup>

(Nagyon sok közös vonást mutat ez az eset a szerelmes barát és eszmetárs Petőfi szabadszállási bukásával. Azonkívül, hogy mindkét költővel szemben csak a megvesztegetés, zsarolás és a törvénytelen eljárások sorozata árán győz az urak jelöltje, a mellettük felsorakozó néptömeg itt is, ott is szavazás nélkül oszlik szét.)

Szalontán azonban voltak egynehányan, akik — uralkodva személyes érzelmeiken, a nyílt jogsértés miatti haragjukon — a reménytelenségben is kirtartottak Arany mellett. E kis csoport egyik tagja, a görög származású Rozvány György ügyvéd, a gyermekkori társ így indokolja konokságukat: „Mi néhányan, akik ott maradtunk, csak azért szavaztunk le Aranya, hogy az ajánlásra törvény által kivánt tíz névnek a választási lajstromban nyoma legyen.”<sup>15</sup>

Végül is nem tíz, hanem 19 szavazatot kapott Arany: nyolcat szülővárosából és tizenegyet vidékről. Számunkra különösen sokatmondó tény, hogy ez utóbbiak vétumából ötöt (meglehet, többet is, hiszen valamennyiük nevét nem jegyezték fel) román értelmiségiek és gazdák adták költőnkre: Popovici Dumitru és Marcovici Iosif Románhomorogról, Poinaru Ilie, Pop Teodor és Costea David Madarásról.<sup>16</sup> Tudnunk kell, hogy ez a két helység esik legközelebb Nagyszalontához, s így lakói, értelmiségije a városban sűrűn megfordulva, Aranyról tudomást szerezhettek, talán személyesen is ismerték.

A vidéki jegyzőnek, a nép költőjének ez volt „első személyes találkozása a forradalomban kivívott alkotmányos szabadság gyakorlatával. Naiv jóhiszeműségéről maga mondotta ez esetben is, mint annyiszor, a legsúlyosabb ítéletet.”<sup>17</sup> Azon melegében, a választás másnapján ironikus hangú, a sértett ember indulattól izzó levelében számol be a történetekről lelke jobb felének. Ekkor még nem tudta, hogy Szabadszálláson barátja ugyanezt a kálváriát járta végig. Hasonló gyorsasággal íródik a válasz, amelyben Petőfi — vérmérsékletének megfelelően — a bukás miatt felgyűlt haragja személyeskedő lirizmusban ellenjelöltjére, Nagy Ká-

rolyra csap le. Zárószóiban Arany így vigasztalja magát: „Szalonta, a kerület főhelye, hol legtöbb értelmiség, hol 950 összeírt szavazó van, szavazat nélkül! [...] E roppant hézag az én büszkeségem.“<sup>48</sup> Petőfi nem ily lemondóan megnyugvó. Amit a jelen meg nem adott, azt a jövőtől várja nagy-nagy bizonyossággal: „...három esztendő leforgása múlva vagy előbb is egészen más szörű követek fogják képviselni a nemzetet [...] az lesz az igazi nemzetgyűlés. Ne félj, öcsém, mi is ott leszünk.“<sup>49</sup>

Egy nemzet tragédiája a bizonyosság reá: nem lett, nem lehetett ott.

Jó évtized múltán — 1861-ben, tehát teljesen visszájára fordult politikai körülmények között — került sor újabb országgyűlési választásokra. Nagyszalonta Aranyt szeretete volna követéne. Nem vállalta: 48 óta „öregbedett tapasztalásom és megtanultam, kiki a maga szerepében“ — írta volt Rozvány Györgynek. A Kisfaludy Társaság titkáráként, irodalomszervezőként akarta népe felemelkedését, politikai ébresztését szolgálni.

1865 júniusában veje ismét érdeklődik: most, amikor komoly szándékkal készül hazatérni, visszatelepedni, elfogadná-e városa képviselőletét? Hasztalan. Távol tartja magát a politikai eseményektől; szerkesztőként és költőként is elnémul. Az okról a nyilvánosság előtt nem szólhatott. Hallgatott, mint jegyző korában, amikor nagyon haragudott.

A sors iróniájának tekintsük-e a századvégi fordulatot? Azon a Szalontán, ahol a radikális beállítottságú népköltő 48-ban nem jut képviselőséghez — a választási praktikák következtében —, 1887-ben fia, Arany László képviselő lesz — liberális programmal. Egyszer aztán a helyi lap megírta: a választás nem volt szabályos. A kortesek hibájából. A fiú levonja a következtetést. Újabb jelöltséget, képviselőiséget nem vállal. Visszavonul a politikai élettől. Apja *Bánk bán*-tanulmányát rendezti sajtó alá, és belekezd *Hangsúly és rhytmus* című értekezésébe. Sokat ígérő tanulmányát soha be nem fejezi. Örökre torzó marad.

## JEGYZETEK

- [Dr. Móczár József]: *Nagyszalonta 1606—1906*. Nagyszalonta, 1906. 88.
- Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848—49-ben*. Nagyvárad, 1886. 63—65.
- Arany János *Összes Művei* XV. Bp., 1975. 211.
- Uo.
- Barta János: *Arany János*. Bp., 1953. 187.
- Keresztury Dezső: „S mi vagyok én...“ Bp., 1967. 232.
- Gaál Gábor: *Arany János az 1848-as forradalomban*. Korunk, 1957. 2—3. 193.
- Arany: *I. m.* 211.
- I. m.* 212.
- I. m.* 211.
- Uo.
- Rozvány György: *Arany János életéből*. Nagy-Szalonta és Vidéke — az 1890. január 12.—május 11. között megjelent cikksorozat.
- Uo.
- Arany: *I. m.* 212.
- Rozvány: *I. m.*
- Uo.
- Keresztury: *I. m.* 235.
- Arany: *I. m.* 213.
- Arany és Petőfi *Levelezése*. Buk., 1973. 127.